

میزان توجه به مهارت‌های تفکر انتقادی در کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی

حسین کریمیان^۱، فائزه ناطقی^{۲*}، محمد سیفی^۳

۱- استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قم، ایران.

۲- استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اراک، ایران.

۳- استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اراک، ایران.

چکیده

هدف تحقیق بررسی و ارزیابی میزان توجه به مهارت‌های تفکر انتقادی در کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی است، روش پژوهش از نظر اهداف کاربردی و به لحاظ شیوه جمع آوری اطلاعات، توصیفی-تحلیلی می‌باشد. جامعه آماری تحقیق، کلیه کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی است و نمونه تحقیق، تمام کتابهای راهنمای معلم (مطالعات اجتماعی) دوره ابتدایی است. ابزار پژوهش، چک لیست محقق ساخته بر مبنای مهارت‌های تفکر انتقادی یعنی مولفه‌های چهارگانه لیمن (تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) بود که روایی و پایایی آن معادل ۰/۸۳. براساس آلفای کرانباخ مورد تایید قرار گرفت. تجزیه و تحلیل اطلاعات بر اساس روش‌های توصیفی و استنباطی در حد آزمون خی دو بود که نتایج نشان داد: ۱- میزان توجه اهداف کتب راهنمای معلم در درس مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی از ۷۱ هدف، میانگین ۰/۱۴/۰۸ درصد آن مربوط به مولفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی

است. ۲- میزان توجه در پایه چهارم ابتدایی از ۱۰۸ هدف، میانگین ۱۷/۵۹٪ درصد مربوط به مهارت‌های مذکور است. ۳- در پایه پنجم ابتدایی از ۱۴۴ هدف، میانگین ۱۹/۴۴٪ درصد آن مربوط به مولفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی است. ۴- در پایه ششم ابتدایی از ۷۳ هدف، میانگین ۱۷/۸۰٪ درصد تناسب با مهارت‌های تفکر انتقادی دارد. ۵- از کل اهداف بیان شده در تمام سطوح ۳۹۶ هدف، تنها ۷۰ هدف یعنی میانگین ۱۷/۶۷٪ درصد با مهارت‌های تفکر انتقادی مرتبط است.

واژه‌های کلیدی: مهارت‌های تفکر انتقادی، راهنمای معلم، مطالعات اجتماعی.

مقدمه

هدف اصلی آموزش مطالعات اجتماعی در دوره ابتدایی این است که دانش آموزان توانایی لازم را برای انجام دادن وظایف در مقابل خانواده، دوستان و همسایگان به دست آورند، به آموزگاران و اولیای مدرسه احترام بگذارند، بتوانند به مقررات مدرسه پایبند باشند، با رعایت قوانین و مقررات به نیازهای روزمره پاسخ دهند، به پرورش مهارت‌های اجتماعی توجه بیشتری داشته باشند و علاقه به سرزمین و محیط زندگی در آن‌ها افزایش یابد (دفتر تألیف و برنامه ریزی کتاب‌های درسی، ۱۳۷۷).

تفکر انتقادی به عنوان مهارت اساسی برای مشارکت عاقلانه در یک جامعه مردم سالار شناخته شده است و در دنیای مدرن به عنوان مهارت ضروری مورد حمایت می‌باشد. باید دانش آموزان دارای تفکر منتقدانه باشند. چون تفکر انتقادی این کار را برای آن‌ها ممکن می‌سازد تا حقیقت را در میان به هم ریختگی حوادث و اطلاعاتی که همه روزه آن‌ها را احاطه می‌کنند، جستجو کنند و در موقعیت‌های روزمره از تفکر انتقادی که تفاوت بین موفقیت و شکست در هر کار داده شده را به وجود می‌آورد، استفاده نمایند و به هدف تفکر انتقادی که رسیدن به کامل‌ترین درک ممکن است، دست یابند. چون درک کردن و فهمیدن به فرد اجازه می‌دهد تا عقاید و معانی را که پشت سر هر چیز مهم وجود دارد را آشکار سازد (آندولینا، ۲۰۰۱).

معلمان باید فضایی در کلاس ایجاد کنند که شاگردان هر مسئله‌ای را که با آن مواجه می‌شوند، به چالش بکشند و دیدگاه‌های خود را وسعت و غنا بخشند. چنین کاری مستلزم فراگیری مهارت‌های تفکر انتقادی همچون تشخیص واقعه‌های قابل اثبات، تعیین درستی واقعی یک اظهار نظر، تعیین معتبر بودن یک منبع اطلاع، تشخیص سوگیری‌ها، و تعیین نقاط قوت یک بحث یا یک ادعاست. این مهارت‌ها در صورتی در دانش‌آموزان ایجاد خواهد شد که به طور مستمر به آنان آموخته شود به آن‌ها عادت کنند و بتوانند در اندیشه‌ها و قضاوت‌های خود در حوزه‌های گوناگون، از تفکر انتقادی بهره بگیرند (شعبانی و مهر محمدی، ۱۳۷۹).

برای ایجاد تحول در روش‌های آموزشی معلم، باید در واقع نقش معلم نوعی تجدید بنا و دوباره سازی شود که اساسی ترین کار در این جریان، تغییر نگرش او نسبت به آموزش تفکر و به ویژه تفکر انتقادی است. در این فرآیند معلم باید در یابد که دانش‌آموزان و دانشجویان برای تقویت قدرت فکری‌شان نیازمند چالش‌اند نه موقعیت آسان، درگیری ذهنی است که تفکر را در ایشان بارور می‌سازد و بالندگی را به ارمغان می‌آورد (شعبانی و رکی، ۱۳۷۴: ۵۱۵).

وظیفه معلم بالاتر از تعلیم و آموزش این است که کاری کند که قوه تجزیه و تحلیل شاگرد قدرت بگیرد. هدف تعلیم و تربیت باید رشد فکری دادن به شاگرد و جامعه باشد. معلم باید کوشش کند که به شاگرد رشد فکری یعنی قوه تجزیه و تحلیل بدهد و قوه ابتکار او را زنده کند تا بتواند استنباط، اجتهاد و رد فرع بر اصل کند (یعنی ارزشیابی و داوری کند) نه این که فقط در مغز وی یک سلسله معلومات، اطلاعات و فرمول بریزد که اگر معلومات خیلی فشار بیاورد ذهن کند می‌شود (مطهری، ۱۳۷۴: ۲۴).

در مکتب اسلام اهمیت خاصی به اندیشه و تفکر داده شده است و تقلید کورکورانه و بدون پشتوانه عقلی و منطقی بارها در قرآن مورد تقیح واقع شده است. بطور نمونه؛ در سوره بقره آیه (۱۶۹)، آل عمران آیه (۱۰۴)، نحل آیه (۱۲۴)، حج آیه (۴۶)، رعد آیه (۳)، انعام آیه (۵۰)، زخرف آیه (۲۳)، مشاهده می‌کنیم که توجه نکردن به نگرش انتقادی به سنت و عاداتی که از گذشتگان به افراد منتقل شده است و آنها بدون تحلیل و نقادی و صرفاً از روی تعصب به پذیرش آن اقدام کرده‌اند مورد مذمت قرار گرفته‌اند.

با توجه به نقش مهم اهداف تعیین شده در کتب راهنمای معلم که الگوی تدریس معلمان است توجه به آن و بررسی تعیین میزان آن می‌تواند در شناسایی نقاط ضعف و رفع آن نقش موثری داشته باشد، بنابراین محقق در صدد است که مولفه‌های تفکرانتقادی لیپمن در ابعاد چهارگانه (تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) مورد ارزیابی قرار گیرد. بنا بر این سوال اصلی پژوهش؛ میزان توجه به مهارت‌های تفکرانتقادی در کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی سطوح ابتدایی است؛ که بر این اساس سوالات زیر را در بر می‌گیرد:

۱- تا چه میزان کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی مقطع سوم ابتدایی در جهت رشد مهارت‌های تفکر انتقادی (تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) مورد توجه قرار می‌گیرد؟

۲- تا چه میزان کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی مقطع چهارم ابتدایی در جهت رشد مهارت‌های تفکر انتقادی (تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) مورد توجه قرار می‌گیرد؟

۳- تا چه میزان کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی مقطع پنجم ابتدایی در جهت رشد مهارت‌های تفکر انتقادی (تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) مورد توجه قرار می‌گیرد؟

۴- تا چه میزان کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی مقطع ششم ابتدایی در جهت رشد مهارت‌های تفکر انتقادی (تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) مورد توجه قرار می‌گیرد؟

۵- تا چه میزان کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی در مجموع در جهت رشد مهارت‌های تفکرانتقادی (تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) مورد توجه قرار می‌گیرد؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

تفکر انتقادی در دانش آموزان را می‌توان یکی از اهداف اساسی نظام تعلیم و تربیت در سطح جهانی انگاشت که جزء جدایی ناپذیر هر نظام آموزشی است، زیرا در فرایند آموزش باید

ضمن تقویت روحیه انتقادپذیری در معلمان، روحیه انتقاد کردن و زمینه بررسی و تحقیق را در شاگردان به وجود آورد، اما متأسفانه مدرسه‌های امروز عمدتاً به دلیل پیشرفت‌های علوم و فنون و با توجه به بعضی از رویکردهای روان‌شناختی، توجه خود را بیشتر به انتقال اطلاعات و حقایق معطوف کرده‌اند و از تربیت انسان‌های متفکر و خلاق فاصله گرفته‌اند. در حالی که هر نظام آموزشی برای موفق شدن به توانایی افراد خود در تحصیل و تصمیم‌گیری متفکرانه نیازمند است (شعبانی، ۱۳۸۲).

ایجاد محیط‌های درسی که باعث تشویق بحث، پرسش و تعمیق می‌شود، تفکر انتقادی را پرورش و رشد می‌دهند. چنین محیط‌هایی را می‌توان تا حدی از طریق تنظیم وقت کلاس که شامل بحث بیشتر باشد و با طرح تکالیف نوشتاری صریح و اثربخش ایجاد کرد. تلفیق مطالب خواندنی نیز که باعث توسعه و رشد علاقه دانش آموزان می‌شود، اهمیت دارد (مایرز^۱، ۱۹۸۶، ترجمه ایلی، ۱۳۸۶: ۱۳۰).

رشد و پرورش تفکر انتقادی، نقش موثری در شکوفایی استعداد‌های دانش آموزان در جهت کسب مهارت‌های لازم برای تولید دانش و تحکیم بنیان‌های علمی در زمینه توسعه و فناوری و تعالی فردی و اجتماعی خواهد داشت و شاخصی مهم در ایجاد تحول علمی می‌باشد (ندافی، ۱۳۹۳: ۱۶).

در ارتباط با نحوه سازماندهی کلاس درس به منظور تشویق تفکر انتقادی در دانش آموزان بهتر است به راهبردهای زیر توجه نمود؛ الف) ایجاد تعادل بین محتوا و فرایند تدریس: اگر تلاش معلمان در فرایند یاددهی - یادگیری تمام کردن کتاب درسی و آماده کردن شاگردان برای آزمون نهایی باشد این روش از دیگر فعالیت‌های آموزشی از جمله پرورش تفکر، در کلاس جلوگیری می‌کند. ب) ایجاد تعادل بین سخنرانی و کنش متقابل: معلم باید از طریق تشویق مباحثه و پرسش و با استفاده از دیگر روش‌های مناسب برای تبادل اندیشه در کلاس درس، بین سخنرانی خود و کنش متقابل دانش آموزان تعادل ایجاد کند. ج) سازماندهی و طراحی فضای کلاس: فضای آموزشی در پرورش مهارت‌های تفکر انتقادی نقش بسیار

ارزنده‌ای دارد. سازماندهی و آرایش کلاس درس به منظور ایجاد فضایی برای تعامل بسیار دشوار اما مفید و مؤثر است (شعبانی، ۱۳۸۲: ۹۳-۹۷).

ویژگی‌های تفکرانتقادی را پل شامل؛ هدف، طرح پرسش، اطلاعات، استنباط، پیش فرض‌ها، عواقب، نقطه نظرها و دیدگاه‌های گوناگون، انضباط ذهنی، رشادت ذهنی، همراهی ذهنی، استحکام فکری، پشتکار فکری، اطمینان در تفکر، خودگردانی ذهنی، تسلط بر خود محوری و قابلیت‌های استدلال اخلاقی می‌باشد (مکتبی فرد، ۱۳۸۹، ص ۱۰۵).

با عنایت به مطالب مطرح شده به اختصار به مهمترین پژوهش‌های انجام شده در خارج و داخل کشور پرداخته می‌شود.

شومن^۱ (۲۰۱۲) تحقیقی با عنوان " بررسی میزان تاثیرگذاری انتقاد و انتقادی اندیشی در نظام‌های آموزشی " به بررسی نقش انتقاد و تفکرانتقادی در برنامه تربیت معلم کشور آلمان می‌پردازد و اشاره می‌کند که نظام‌های تربیتی همچون برنامه تربیت معلم در این کشور، نقشی پررنگ و اساسی در آموزش و بالا بردن تفکرانتقادی در دانش‌آموزان دارند و در صورت برنامه ریزی و کاربرد نظام مند تفکرانتقادی از سوی آن‌ها در آموزش به دانش‌آموزان، این افراد هم می‌توانند با مهارت‌های انتقادی آشنا شده و چگونگی بکارگیری آن را در استدلال‌ها و فرایند تربیتی خود بیاموزند.

کلاین^۲ (۲۰۰۶) تحقیقی تحت عنوان " بررسی رابطه میزان تعامل شاگردان در کلاس و اثر آن بر تفکرانتقادی " نشان داده که تعامل می‌تواند آن‌ها را به سطح بالاتری از تفکر برساند و مشارکت بیشتر در کلاس با رشد تفکرانتقادی همراه است، در واقع کنش و واکنش فراگیران، توانایی استدلال آن‌ها را افزایش می‌دهد.

احمدزاده اهری، قادرذی، اخباری (۱۳۹۴) تحقیقی با عنوان " بررسی تفکرانتقادی کتابهای مطالعات اجتماعی و راهنمای معلم پایه هفتم " از مولفه‌ها و زیرمولفه‌های تفکر انتقادی (از نظر فاشیون)، به روش تحلیل محتوا انجام داده‌اند که یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که در کتب مطالعات اجتماعی ۳۵۱ موقعیت تفکرانتقادی وجود دارد و در هر صفحه ۱/۱ موقعیت

1 Showman

2 Clain

تفکرانتقادی دیده می‌شود. در مجموع نتایج آزمون در بررسی مولفه‌ها و زیرمولفه‌های تفکرانتقادی از نظر فاشیون نشان داد که؛ بین پراکندگی فراوانی مولفه‌ها و زیرمولفه‌های کل دو کتاب فوق تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛ که نشان دهنده توزیع نامناسب مولفه‌ها در کل دو کتاب و توجه ناقص به همه مولفه‌ها و زیرمولفه‌ها در دو کتاب فوق است.

ندرلو (۱۳۹۳) تحقیقی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی جدید التالیف پایه‌ی سوم و ششم ابتدایی براساس میزان توجه به پرورش مهارت‌های تفکرانتقادی» انجام داده است. در این پژوهش به منظور تجزیه و تحلیل محتوای کتاب‌ها از روش تحلیل محتوا که به نوعی روش تحقیق توصیفی است، استفاده شده است. جامعه آماری در این پژوهش محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه‌ی سوم و ششم ابتدایی بوده است که به دلیل حجم پایین جامعه آماری، نمونه آماری برابر جامعه در نظر گرفته شده است. در این مطالعه ابزار جمع‌آوری داده‌ها چک‌لیست محقق ساخته براساس مولفه‌های مورد نظر ماتیو لیپمن بوده است. اطلاعات جمع‌آوری شده به کمک شاخص‌های آمار توصیفی چون جدول، درصد فراوانی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در این تحقیق نتایج حاصل از تحلیل محتوای دو کتاب نشان داده است که در هر دو کتاب بیشترین تأکید بر مهارت سوال کردن بوده است و به سایر مقوله‌ها کمتر یا اصلاً توجه نشده است به گونه‌ای که در محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم به مهارت قضاوت صحیح و منطقی بودن کلاً تأکید نشده است و در محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی ششم از میان مولفه‌های تفکرانتقادی به مهارت تفسیر داده‌ها، منطقی بودن و صراحت داشتن کمترین توجه شده است و در کل در دو کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم و ششم پرورش مهارت‌های تفکرانتقادی از جایگاه مناسبی برخوردار نبوده است.

علیپور و همکاران (۱۳۹۲) تحقیقی با عنوان «موانع تفکر انتقادی در برنامه درسی آموزش متوسطه با تأکید بر مهارت‌های؛ تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و قضاوت» انجام داده‌اند که نتایج پژوهش نشان داده که موانع تفکر انتقادی شامل؛ کم توجهی به مهارت‌های؛ تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و قضاوت و جمع‌بندی در عناصر برنامه درسی (هدف، محتوا، روش تدریس و ارزشیابی) قابل مشاهده است.

پیرو و همکاران (۱۳۹۱) تحقیقی با عنوان «بررسی جایگاه تفکرانتقادی در کتاب‌های علوم تجربی و مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی» انجام داده‌اند در تحقیق حاضر سوالات به این شرح مطرح شده است: در محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی و علوم تجربی چهارم ابتدایی تا چه اندازه به تفکرانتقادی توجه شده است؟ آیا می‌توان محتوای کتب علوم و مطالعات اجتماعی این سطح را به گونه‌ای طراحی کرد که به میزان بیشتری از عناصر تفکرانتقادی بهره مند باشند؟ جهت پاسخگویی به سوالات فوق، واحد‌های تحلیل که همه بندها و پاراگراف‌ها و تمرینات کتب بودند، با روش تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفته و با تجزیه و تحلیل اطلاعات به دو روش توصیفی و تحلیلی نتایج بیانگر آن است که توجه در هر دو کتاب به اندازه مورد قبول برای پرورش انسان متفکر و توانمند کمتر از حد انتظار بوده است. این مهارت‌ها در کتاب علوم ۴۶/۶۴ درصد، و در کتاب مطالعات اجتماعی ۳۶/۳۱ درصد بوده است.

سلطان قرایی (۱۳۸۷) در ارتباط با «ضرورت آموزش انتقادی در کلاس درس» تحقیقی انجام داده که نتایج نشان می‌دهد: صرفاً حفظ و انباشتن مطالب در ذهن نمی‌تواند ملاک عمل باشد، بلکه برای رشد تفکرانتقادی لازم است مربیان چارچوب‌های مقتضی از جمله عادت دادن شاگردان به خوب تامل کردن، خوب اندیشیدن، خوب گوش دادن و دیگر مهارت‌های لازم را به شاگردان آموزش دهند.

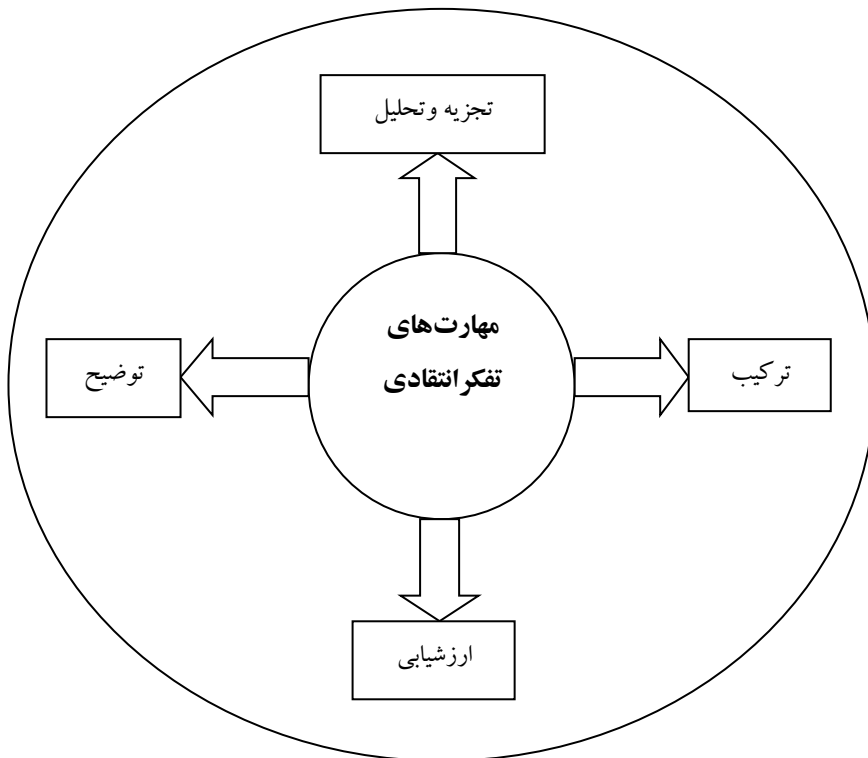
هاشمیان نژاد (۱۳۸۰) تحقیقی با عنوان «ارائه و چهارچوب نظری در خصوص برنامه درسی مبتنی بر تفکرانتقادی در دوره ابتدایی با تأکید بر برنامه درسی مطالعات اجتماعی» انجام داده است. در این پژوهش هشت مهارت سوال کردن، تحلیل کردن، ارزیابی، ارتباط دادن، استدلال کردن، سازماندهی علمی مربوط، کاربرد واژگان انتقادی، فراشناخت برای تفکرانتقادی در نظر گرفته شده است.

شعبانی و مهر محمدی (۱۳۷۹) تحقیقی با عنوان «پرورش تفکرانتقادی با استفاده از شیوه آموزش مساله محور» انجام داده است که در آن نظریه‌های همسو و حامی تفکرانتقادی از جمله دیدگاه‌های شناختی، فراشناختی و ساخت‌گرایی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که روش حل مساله با استناد به دیدگاه‌های مختلف روشی

موثر برای پرورش تفکرانتقادی می‌باشد، لذا شاگردانی که با روش حل مساله بصورت کار گروهی آموزش دیده بودند نسبت به گروه گواه نمره بیشتری در مهارت‌های تفکرانتقادی دریافت کرده‌اند.

جمع‌بندی کلی مولفه‌های چهارگانه در مدل زیر می‌تواند منعکس کننده دغدغه‌های اصلی تحقیق باشد.

مدل مفهومی تفکرانتقادی

(خلیلی و همکاران، ۱۳۸۲: ۵۹).

در پژوهش حاضر مدل مفهومی تفکرانتقادی با توجه به دیدگاه لیپمن بوده که مهمترین مولفه‌های شناختی مهارت‌های تفکرانتقادی را شامل؛ تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح می‌داند.

روش پژوهش

در پژوهش حاضر، روش تحقیق از نظر اهداف، کاربردی و به لحاظ شیوه جمع آوری اطلاعات، توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری تحقیق، کل کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی سال تحصیلی ۹۴-۹۵ بوده که پایه‌های تحصیلی سوم تا ششم ابتدایی را شامل می‌شود. نمونه تحقیق، برابر با جامعه آماری، کل کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در ارتباط با مولفه‌های مهارت‌های تفکرانتقادی (تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، در بخش آمار، از جداول فراوانی درصد، نمودارهای مناسب، محاسبه‌های شاخص‌های مرکزی و پراکندگی و آزمون‌های بهره گرفته شد.

یافته‌های تحقیق

در این بخش، یافته‌ها به ترتیب سوالات تحقیق به شرح زیر در قالب جداول ارائه شده است.

سوال اول تحقیق: تا چه میزان کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی مقطع سوم ابتدایی در جهت رشد مهارت‌های تفکرانتقادی (تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) مورد توجه قرار می‌گیرد؟

جدول ۱- بررسی اهداف کتاب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی

درس	عنوان	کل هدف‌ها	تجزیه و تحلیل	ترکیب	ارزشیابی	توضیح	درصد کل مهارت‌ها
اول	من به دنیا آمدم	۲	۰	۰	۰	۰	۰
دوم	من بزرگ تر شده ام	۴	۰	۰	۰	۱	٪۲۵
سوم	آیا ما مثل هم هستیم؟	۴	۱	۰	۰	۰	٪۲۵
چهارم	اعضای خانواده	۲	۰	۰	۰	۰	۰
پنجم	خانواده ام را دوست دارم	۲	۰	۰	۰	۰	۰
ششم	تغییر در خانواده	۴	۰	۰	۰	۰	۰
هفتم	از بزرگ ترها قدردانی کنیم	۲	۰	۰	۰	۰	۰
هشتم	چرا با هم همکاری می‌کنیم؟	۴	۰	۱	۰	۰	٪۲۵
نهم	مقررات خانه‌ی ما	۳	۰	۰	۰	۰	۰
دهم	نیازهای خانواده چگونه تامین می‌شود؟	۳	۱	۰	۰	۰	٪۳۳/۳۳
یازدهم	منابع	۳	۰	۰	۰	۱	٪۳۳/۳۳
دوازدهم	درست مصرف کنیم	۴	۰	۰	۰	۱	٪۲۵
سیزدهم	بازیافت	۴	۰	۰	۰	۱	٪۲۵
چهاردهم	خانه‌ام را دوست دارم	۲	۰	۰	۰	۰	۰
پانزدهم	خانه‌ها با هم تفاوت دارند	۳	۰	۰	۰	۰	۰
شانزدهم	خانه شما چه شکلی است؟	۳	۰	۰	۱	۰	٪۳۳/۳۳
هفدهم	از خانه محافظت کنیم	۳	۰	۰	۱	۰	٪۳۳/۳۳
هجدهم	مدرسه دوست داشتنی ما	۳	۰	۰	۰	۰	۰
نوزدهم	مکان‌های مدرسه را بشناسیم	۴	۰	۰	۰	۰	۰
بیستم	خانه شما کجاست؟	۳	۰	۰	۰	۰	۰
بیستم و یکم	جهت‌های اصلی	۲	۰	۰	۰	۰	۰
بیستم و دوم	پست	۳	۰	۰	۰	۱	٪۳۳/۳۳
بیستم و سوم	ایمنی در کوچه و خیابان	۴	۰	۰	۰	۰	۰
جمع کل		۷۱	۲	۱	۲	۵	۱۰
درصد کلی		٪۱۰۰	٪۲/۸۱	٪۱/۴۰	٪۲/۸۱	٪۷/۰۴	٪۱۴/۰۸

همان‌طور که داده‌های درج شده در جدول حاصل از بررسی اهداف کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی بر اساس میزان تاکید بر مهارت‌های تفکر انتقادی نشان می‌دهد از کل اهداف کتاب (۷۱ هدف) تنها ۱۰ هدف یعنی ۱۴/۰۸ درصد از اهداف کل کتاب با مولفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی مرتبط هستند. بر اساس آزمون خی دو، چون خی دو محاسبه شده از خی دو بحرانی در سطح اطمینان ۰/۹۹ و خطای ۰/۰۱ (۱۳/۲۸) کوچکتر است پس فرضیه صفر تایید می‌شود با توجه به معنی دار نشدن تفاوت فراوانی‌های مورد انتظار و قابل مشاهده با اطمینان ۰/۹۹ می‌توان نتیجه گرفت که در طراحی اهداف کتاب راهنمای مطالعات اجتماعی پایه سوم بر مهارت‌های تفکر انتقادی توجه نشده است.

جدول ۲- بررسی اهداف کتاب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی

درس	عنوان	کل هدف‌ها	تجزیه و تحلیل	ترکیب	ارزشیابی	توضیح	درصد کل مهارت‌ها
اول	همسایه ما	۵	۰	۰	۱	۰	۲۰٪
دوم	این‌جا محله ماست	۴	۰	۰	۰	۱	۲۵٪
سوم	خرید و فروش در محل	۶	۰	۰	۱	۰	۱۶/۶۶٪
چهارم	نقشه محله ما	۴	۰	۱	۰	۰	۲۵٪
پنجم	زندگی در شهر و روستا	۵	۰	۰	۱	۰	۲۰٪
ششم	جهت‌های جغرافیایی	۳	۰	۰	۰	۰	۰
هفتم	جغرافی دانان چگونه محیط زندگی را مطالعه می‌کنند	۳	۰	۰	۰	۰	۰
هشتم	نخستین روستاها چگونه به وجود آمده‌اند	۵	۰	۰	۰	۱	۲۰٪
نهم	نخستین شهرها چگونه به وجود آمده‌اند	۴	۰	۱	۰	۰	۲۵٪
دهم	مورخان چگونه گذشته را مطالعه می‌کنند	۶	۰	۰	۰	۰	۰
یازدهم	سفری به شهر باستانی همدان	۵	۰	۰	۰	۱	۲۰٪
دوازدهم	سفری به تخت جمشید (۱)	۵	۰	۰	۰	۱	۲۰٪

سیزدهم	سفری به تخت جمشید(۲)	۷	۰	۰	۰	۰	۲	۲۸/۵۷٪
چهاردهم	سفری به شهر باستانی کرمانشاه	۸	۰	۱	۰	۰	۱	۲۵٪
پانزدهم	کوه ها و دشت های زیبا	۴	۰	۰	۱	۰	۰	۲۵٪
شانزدهم	آب و هوا	۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰
هفدهم	نواحی آب و هوایی ایران	۵	۰	۰	۰	۰	۱	۲۰٪
هجدهم	پوشش گیاهی و زندگی جانوری در ایران	۵	۰	۰	۱	۰	۰	۲۰٪
نوزدهم	از محیط زیست مراقبت کنیم	۵	۰	۱	۰	۰	۱	۴۰٪
بیستم	نشانه های ملی ما	۵	۰	۰	۰	۰	۱	۲۰٪
بیستم و یکم	تقویم	۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰
بیستم و دوم	روزهای مهم	۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰
جمع کل		۱۰۸	۰	۴	۵	۱۰	۱۹	
درصد کلی		۱۰۰٪	۰	۳/۷۰٪	۴/۶۲٪	۹/۲۵٪	۱۷/۵۹٪	

همان‌طور که داده‌های درج شده در جدول حاصل از بررسی اهداف کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی بر اساس میزان تاکید بر مهارت‌های تفکرانتقادی نشان می‌دهد از کل اهداف کتاب (۱۰۸ هدف) تنها ۱۹ هدف یعنی ۱۷/۵۹ درصد از اهداف کل کتاب با مولفه‌های مهارت‌های تفکرانتقادی مرتبط هستند. بر اساس آزمون خی دو، چون خی دو محاسبه شده از خی دو بحرانی در سطح اطمینان ۰/۹۹ و خطای ۰/۰۱ (۱۳/۲۸) کوچکتر است پس فرضیه صفر تایید می‌شود با توجه به معنی دارنشدن تفاوت فراوانی‌های مورد انتظار و قابل مشاهده با اطمینان ۰/۹۹ می‌توان نتیجه گرفت که در طراحی اهداف کتاب راهنمای مطالعات اجتماعی پایه چهارم بر مهارت‌های تفکر انتقادی توجه نشده است.

جدول ۳- بررسی اهداف کتاب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی

درس	عنوان	کل هدف‌ها	تجزیه و تحلیل	ترکیب	ارزشیابی	توضیح	درصد کل مهارت‌ها
اول	تقسیمات کشوری ایران	۶	۰	۰	۱	۱	۳۳/۳۳٪
دوم	جمعیت ایران	۴	۰	۰	۰	۰	۰
سوم	کشاورزی و دامپروری ایران	۳	۰	۰	۰	۰	۰
چهارم	انرژی نفت و گاز	۳	۰	۰	۰	۰	۰
پنجم	صنایع ایران	۳	۰	۰	۰	۱	۳۳/۳۳٪
ششم	کدام کشورها با کشور ایران همسایه‌اند	۴	۰	۰	۰	۱	۲۵٪
هفتم	ترکمنستان	۴	۰	۰	۰	۰	۰
هشتم	جمهوری آذربایجان	۴	۰	۰	۰	۰	۰
نهم	ارمنستان	۳	۰	۰	۱	۰	۳۳/۳۳٪
دهم	ترکیه	۳	۰	۰	۱	۰	۳۳/۳۳٪
یازدهم	عراق	۳	۰	۰	۰	۰	۰
دوازدهم	افغانستان	۵	۰	۰	۰	۱	۲۰٪
سیزدهم	پاکستان	۵	۰	۰	۰	۱	۲۰٪
چهاردهم	قاره های جهان	۴	۰	۰	۰	۱	۲۵٪
پانزدهم	سیاره زمین چه شکلی دارد	۳	۰	۰	۰	۰	۰
شانزدهم	حرکت‌های زمین	۴	۰	۰	۰	۱	۲۵٪
هفدهم	ظهور اسلام	۴	۰	۰	۰	۱	۲۵٪
هجدهم	کسترش اسلام	۳	۰	۰	۰	۱	۳۳/۳۳٪
نوزدهم	تشکیل حکومت اسلام	۵	۰	۰	۰	۱	۲۰٪
بیستم	جامعه اسلامی بعد از پیامبر(ص)	۴	۰	۰	۰	۱	۲۵٪
بیستم و یکم	خلافت حضرت علی(ع)	۴	۰	۰	۰	۰	۰
بیستم و دوم	خلافت امام حسن(ع) و قیام امام	۳	۰	۰	۰	۱	۳۳/۳۳٪

						حسین (ع)	
۲۵٪	۱	۰	۰	۰	۴	حکومت بنی عباسی	بیستم و سوم
۳۳/۳۳٪	۱	۰	۰	۰	۳	تشکیل حکومت های مستقل در ایران	بیستم و چهارم
۳۳/۳۳٪	۱	۰	۰	۰	۳	حمله مغول ها به ایران	بیستم و پنجم
۳۳/۳۳٪	۱	۰	۰	۰	۳	صفویه	بیستم و هشتم
۰	۰	۰	۰	۰	۳	افشاریه و زندیه	بیستم و هفتم
۰	۰	۰	۰	۰	۳	قاجاریه	بیستم و هشتم
۳۳/۳۳٪	۱	۰	۰	۰	۳	انقلاب مشروطیت	بیستم و نهم
۲۰٪	۱	۰	۰	۰	۵	حکومت پهلوی	سی
۳۳/۳۳٪	۱	۰	۰	۰	۳	انقلاب شکوهمند اسلامی ایران	سی و یکم
۲۵٪	۱	۰	۰	۰	۴	استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی	سی و دوم
۰	۰	۰	۰	۰	۵	قانون اساسی	سی و سوم
۳۳/۳۳٪	۱	۰	۰	۰	۳	رهبری در جامعه اسلامی	سی و چهارم
۳۳/۳۳٪	۰	۱	۰	۰	۳	در جامعه اسلامی حکومت چه وظیفه‌ای دارد؟	سی و پنجم
۳۳/۳۳٪	۱	۰	۰	۰	۳	در جامعه اسلامی افراد چه وظیفه‌ای دارند؟	سی و هشتم
۳۳/۳۳٪	۰	۱	۰	۰	۳	وحدت	سی و هفتم
۰	۰	۰	۰	۰	۳	شورا	سی و هشتم
۰	۰	۰	۰	۰	۳	تعاون	سی و نهم
۳۳/۳۳٪	۱	۰	۰	۰	۳	ایثار و فداکاری	چهارم
۲۸	۲۳	۵	۰	۰	۱۴۴	جمع کل	
۱۹/۴۴٪	۱۵/۹۷٪	۳/۴۷٪	۰	۰	۱۰۰٪	درصد کلی	

همان‌طور که داده‌های درج شده در جدول حاصل از بررسی اهداف کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی بر اساس میزان تاکید بر مهارت‌های تفکر انتقادی نشان می‌دهد از کل اهداف کتاب (۱۴۴ هدف) تنها ۲۸ هدف یعنی ۱۹/۴۴ درصد از اهداف کل کتاب با مولفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی مرتبط هستند. براساس آزمون خی دو، چون خی دو محاسبه شده از خی دو بحرانی در سطح اطمینان ۰/۹۹ و خطای ۰/۰۱ (۱۳/۲۸) کوچکتر است پس فرضیه صفر تایید می‌شود با توجه به معنی دار نشدن تفاوت فراوانی‌های مورد انتظار و قابل مشاهده با اطمینان ۰/۹۹ می‌توان نتیجه گرفت که در طراحی اهداف کتاب راهنمای مطالعات اجتماعی پایه پنجم بر مهارت‌های تفکر انتقادی توجه نشده است.

جدول ۴- بررسی اهداف کتاب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی

فصل	عنوان	کل هدف ۱	تجزیه و تحلیل	ترکیب	ارزشیابی	توضیح	درصد کل مهارت‌ها
اول	دوستان ما	۵	۰	۰	۱	۰	٪۲۰
دوم	تصمیم‌گیری	۷	۰	۰	۱	۱	٪۲۸/۵۷
سوم	کشاورزی در ایران	۷	۰	۰	۱	۰	٪۱۴/۲۸
چهارم	ایران و منابع انرژی	۸	۰	۰	۱	۱	٪۲۵
پنجم	شکوفایی علوم و فنون پس از ظهور اسلام	۵	۰	۰	۰	۰	۰
ششم	سفری به اصفهان	۵	۰	۰	۱	۰	٪۲۰
هفتم	اوقات فراغت	۷	۰	۰	۱	۰	٪۱۴/۲۸
هشتم	پوشاک ما	۶	۰	۰	۱	۰	٪۱۶/۶۶
نهم	دریا‌های ایران	۶	۰	۰	۰	۱	٪۱۶/۶۶
دهم	ایران و همسایگان	۶	۰	۰	۱	۰	٪۱۶/۶۶
یازدهم	ایستادگی در برابر بیگانگان	۵	۰	۰	۱	۰	٪۲۰
دوازدهم	آزادی خرمشهر	۶	۱	۰	۰	۰	٪۱۶/۶۶
جمع کل		۷۳	۱	۰	۹	۳	۱۳
درصد کلی		٪۱۰۰	٪۱/۳۶	۰	٪۱۲/۳۲	٪۴/۱۰	٪۱۷/۸۰

همان‌طور که داده‌های درج شده در جدول حاصل از بررسی اهداف کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی بر اساس میزان تاکید بر مهارت‌های تفکرانتقادی نشان می‌دهد از کل اهداف کتاب (۷۳ هدف) تنها ۱۳ هدف یعنی ۱۷/۸۰ درصد از اهداف کل کتاب با مولفه‌های مهارت‌های تفکرانتقادی مرتبط هستند. بر اساس آزمون خی دو، چون خی دو محاسبه شده از خی دو بحرانی در سطح اطمینان ۰/۹۹ و خطای ۰/۰۱ (۱۳/۲۸) کوچکتر است پس فرضیه صفر تایید می‌شود با توجه به معنی دار نشدن تفاوت فراوانی‌های مورد انتظار و قابل مشاهده با اطمینان ۰/۹۹ می‌توان نتیجه گرفت که در طراحی اهداف کتاب راهنمای مطالعات اجتماعی پایه ششم بر مهارت‌های تفکر انتقادی توجه نشده است.

جدول ۵- بررسی مقایسه‌ای اهداف کتاب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی همه پایه‌های دوره ابتدایی

کتاب	عنوان	کل هدف‌ها	تجزیه و تحلیل	ترکیب	ارزشیابی	توضیح	درصد کل مهارت‌ها
سوم	مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی	۷۱	۲	۱	۲	۵	٪۱۴/۰۸
چهارم	مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی	۱۰۸	۰	۴	۵	۱۰	٪۱۷/۵۹
پنجم	مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی	۱۴۴	۰	۰	۵	۲۳	٪۱۹/۴۴
ششم	مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی	۷۳	۱	۰	۹	۳	٪۱۷/۸۰
جمع کل		۳۹۶	۳	۵	۲۱	۴۱	۷۰
درصد کلی		٪۱۰۰	٪۰/۷۵	٪۱/۲۶	٪۵/۳۰	٪۱۰/۳۵	٪۱۷/۶۷

همان‌طور که داده‌های درج شده در جدول حاصل از مقایسه اهداف کتاب‌های راهنمای معلم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی نشان می‌دهد میزان تاکید بر مهارت‌های تفکرانتقادی

از کل اهداف کتاب‌ها (۳۹۶ جمله) تنها ۷۰ جمله یعنی ۱۷/۶۷ درصد با مولفه‌های مهارت‌های تفکرانتقادی مرتبط هستند. بیشترین تاکید بر مهارت توضیح و کمترین تاکید بر مهارت تجزیه و تحلیل است. براساس آزمون خی دو، چون خی دو محاسبه شده از خی دو بحرانی در سطح اطمینان ۰/۹۹ و ۰/۰۱ خطای و $Df=9$ (۲۱/۶۷) کوچکتر است پس فرضیه صفر تایید می‌شود با توجه به معنی دار نشدن تفاوت فراوانی‌های مورد انتظار و قابل مشاهده با اطمینان ۰/۹۹ می‌توان نتیجه گرفت که بین میزان توجه به مولفه‌های تفکر انتقادی (چهار سطح تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و توضیح) در طراحی اهداف کتاب راهنمای مطالعات اجتماعی پایه‌های مختلف تحصیلی دوره ابتدایی تفاوت معنی‌داری وجود ندارد.

بحث و نتیجه گیری

در ارتباط با پرورش تفکرانتقادی در شاگردان بایستی به محتوای متون درسی و راهنمایی که در اختیار معلم جهت آموزش دانش آموزان قرار می‌گیرد عنایت ویژه‌ای داشت زیرا معلمین بر مبنای راهنما، تدریس می‌نمایند اگر در آن به مولفه‌های مهارت‌های تفکرانتقادی پرداخته شود زمینه مساعدی جهت رشد و پرورش آن خواهد بود.

نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر شامل:

- با عنایت به نتایج پژوهش در ارتباط با میزان توجه به مهارت تجزیه و تحلیل در کتاب‌های راهنمای معلم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در کل پایه‌های تحصیلی میانگین به دست آمده ۰/۷۵٪ درصد بیانگر آن است که میزان توجه به این مولفه از مهارت‌های تفکرانتقادی در کل کتب راهنمای معلم در حد ضعیف است، نتایج به دست آمده با پژوهش‌های؛ احمدزاده اهری، قادرذی، اخباری (۱۳۹۴)، ندرلو (۱۳۹۳)، پیرو و همکاران (۱۳۹۱)، تطابق لازم را دارد، لذا شایسته است که عنایت بیشتری در کتب راهنمای معلم به مهارت تجزیه و تحلیل گردد.

- با توجه به نتایج به دست آمده در زمینه میزان توجه به مهارت ترکیب در کتاب‌های راهنمای معلم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در کل پایه‌های تحصیلی میانگین به دست آمده ۰/۲۶٪ درصد نشانگر آن است که میزان توجه به این مولفه از مهارت‌های تفکرانتقادی در حد قابل قبولی نمی‌باشد، نتایج به دست آمده در این پژوهش با پژوهش‌های؛ احمدزاده اهری،

قادرذی، اخباری (۱۳۹۴)، علیپور و همکاران (۱۳۹۲)، هاشمیان نژاد (۱۳۸۰)، هماهنگ است، بنا بر این مطلوب است که توجه خاصی در کتاب‌های راهنمای معلم به مهارت ترکیب شود.

- با عنایت به نتایج پژوهش حاضر در ارتباط با میزان توجه به مهارت ارزشیابی در کتاب‌های راهنمای معلم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در کل پایه‌های تحصیلی میانگین به دست آمده ۵/۳۰٪ درصد بیانگر آن است که توجه کتاب‌های راهنمای معلم به این مولفه از مهارت‌های تفکر انتقادی در کل در حد مطلوب نیست، نتایج به دست آمده با پژوهش‌های؛ ندرلو (۱۳۹۳)، علیپور و همکاران (۱۳۹۲)، تناسب دارد، بنا بر این شایسته است که توجه ویژه‌ای در راهنمای معلم به مهارت ارزشیابی گردد.

- با توجه به نتایج به دست آمده از پژوهش در ارتباط با میزان توجه به مهارت توضیح در کتاب‌های راهنمای معلم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در کل پایه‌های تحصیلی میانگین به دست آمده ۱۰/۳۵٪ درصد نشانگر آن است که میزان توجه کتاب‌های راهنمای معلم به این مولفه از مهارت‌های تفکر انتقادی گرچه نسبت به سایر مولفه‌ها بالاتر است ولی با همه این وجود در حد انتظار نیست، نتایج به دست آمده با پژوهش‌های؛ ندرلو (۱۳۹۳)، هاشمیان نژاد (۱۳۸۰)، هماهنگ است، بنا بر این شایسته است که توجه لازم به مهارت توضیح در کتاب‌های راهنمای معلم گردد.

- با عنایت به نتایج پژوهش حاضر در ارتباط با میزان توجه به مولفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی در کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در مجموع میانگین کل ۱۷/۶۷٪ درصد بیانگر آن است که میزان توجه به مولفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی در کل کتب راهنمای معلم در حد مطلوبی نیست، نتایج حاصل با پژوهش‌های؛ احمدزاده اهری، قادرذی، اخباری (۱۳۹۴)، ندرلو (۱۳۹۳)، علیپور و همکاران (۱۳۹۲)، پیرو و همکاران (۱۳۹۱)، هاشمیان نژاد (۱۳۸۰)، تطابق لازم را دارد، بنابراین لازم است که در کتب راهنمای معلم مطالعات اجتماعی توجه ویژه‌ای به مولفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی داشته تا معلمین بر اساس فهم، تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و قضاوت منطقی به آموزش شاگردان در یادگیری دروس پردازند و شاگردان مطالب را به صورت طوطی وار نیاموزند.

پیشنهادات

- باتوجه به نتیجه پژوهش مبنی بر ضعیف بودن میزان توجه به مهارت‌های تفکرانتقادی در راهنمای معلم مطالعات اجتماعی پیشنهاد می‌شود مولفان کتب راهنمای معلم با تاکید بر مولفه‌های مهارت‌های تفکرانتقادی در تهیه و تنظیم کتب راهنما عنایت ویژه‌ای داشته باشند.
- با عنایت به نتایج تحقیق مبنی بر پایین بودن مهارت‌های تجزیه و تحلیل و ترکیب، در کتب راهنمای معلم که این مهارت‌ها میزان توجه به ابتکار و خلاقیت را در یادگیری شاگردان مورد توجه قرار می‌دهد بنظر می‌رسد توجه به مهارت‌های مذکور در طراحی و تدوین کتب درسی، کتابهای راهنمای معلم توسط طراحان آموزش و پرورش در تحقق این مهارت‌ها ضرورت اجتناب ناپذیر است.
- بنظر می‌رسد جهت توجه بیشتر به مولفه‌های مهارت‌های تفکرانتقادی، شایسته است برگزاری جلسات نقد و بررسی کتب راهنمای معلم پایه‌های مختلف تحصیلی در دروس مطالعات اجتماعی در شوراها و گروه‌های آموزشی تشکیل گردیده که برگزاری این جلسات موجب توجه بیشتر به مهارت‌های تفکرانتقادی خواهد شد.

منابع

- ۱- احمدزاده اهری، زهرا و قادری، محمد رضا و اخباری، عبدالله. (۱۳۹۴). بررسی تفکرانتقادی کتابهای مطالعات اجتماعی و راهنمای معلم پایه هفتم سال ۹۲-۹۳. مجله رشد آموزش علوم اجتماعی، دوره هفدهم، شماره ۴، ص ۱۸-۲۳.
- ۲- پیرو، مریم و همکاران. (۱۳۹۱). بررسی جایگاه تفکرانتقادی در کتاب‌های علوم تجربی و مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی، دانشگاه پیام نور تهران: پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- ۳- خلیلی، حسین و همکاران. (۱۳۸۲). مقایسه تاثیر دو روش آموزش کلاسیک مبتنی بر استراتژی‌های تفکرانتقادی بر یادگیری پایدار دانشجویان پرستاری، مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی سمنان: ج ۵.
- ۴- سلطان قرایی، خلیل، سلیمان نژاد، اکبر. (۱۳۸۷). تفکرانتقادی و ضرورت آموزش آن در کلاس درس، دو فصلنامه تربیت اسلامی، ۳(۶)، ۱۸۱-۱۹۵.

- ۵- شعبانی ورکی، بختیار. (۱۳۷۴). تأثیر در سه رهیافت آموزش تفکر، مجموعه مقالات نقش آموزش ابتدایی و جایگاه مطلوب آن در جامعه، اصفهان: معاونت آموزش عمومی در اداره کل آموزش و پرورش استان اصفهان.
- ۶- شعبانی، حسن. (۱۳۸۲). روش تدریس پیشرفته؛ آموزش مهارت‌ها و راهبرهای تفکر، تهران: سمت.
- ۷- شعبانی، حسن، مهر محمدی، محمود. (۱۳۷۹). پرورش تفکر انتقادی با استفاده از آموزش مساله محور، مجله مدرس، ۴(۱)، ۱۱۵ - ۱۲۵.
- ۸- علی پور، وحیده و همکاران. (۱۳۹۲). تاملی بر موانع تفکر انتقادی در برنامه درسی آموزش متوسطه، مجله پژوهش در برنامه ریزی درسی، دوره ۱۰، ش ۹، ص ۱-۱۵.
- ۹- مایرز، چت. (۱۳۸۶). آموزش تفکر انتقادی، ترجمه خدایار ایلی، تهران: انتشارات سمت.
- ۱۰- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ بیست و پنجم، قم، صدرا.
- ۱۱- ندافی، راضیه. (۱۳۹۳). ضرورت ترویج تفکر انتقادی و خلاق در جامعه امروز، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۲- ندرلو، لیلا. (۱۳۹۳). بررسی جایگاه تفکر انتقادی در محتوای کتاب‌های جدید تالیف مطالعات اجتماعی پایه سوم و ششم ابتدایی، رساله کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی اراک.
- ۱۳- هاشمیان نژاد، فریده. (۱۳۸۰). ارائه و چهارچوب نظری در خصوص برنامه درسی مبتنی بر تفکر انتقادی در دوره ابتدایی با تأکید بر برنامه درسی مطالعات اجتماعی، رساله دکتر، دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات تهران.
- 14- Andolina, M. (2001). *Critical Thinking for Working Students*, Columgia, Delmar Press.
- 15- Cakir & Yurtsever. (2013). An assessment of critical thinking Skills based architectural project cours in terms of students outputs, *Procedia social and behavioral sciences*, Ankara, Turkey. pp. 348-355.
- 16- Chaffee, John. (2006). *Teaching Critical Thinking across the Curriculum*, new Directions for Community Colleges, volume 1992 Issue 34.
- 17- Claudia Schumann. (2012). Boundedness beyond reification: cosmopolitan teacher education as critique. *Ethics & Global Politics*, Vol. 5, No. 4, 2012, pp. 217_237

- 18- Curtis, f., Rudd, T., Gallo, R., Eckhrt, M., Ricketts, E. (2008). Overtly Teaching Critical Thinking and Inquiry-based learning: A Comparison of two undergraduate biotechnology Classes. *Journal of Agricultural Education*, 49(1):72-84.
- 19- Demirhan & Koklukaya .(2014). The critical thinking Dispositions of prospective sciences Teachers, *Procedia – social and behavioral sciences*, Ankara, Turkey. pp. 1551-1555.
- 20- Halpern. D., F., (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains. *American Psychologist*, 3, pp. 449-455.
- 21- Lipman, M. (1998). Critical Thinking: what it can be? *Educational Leadership*, 46(1), 38-43.
- 22- Meyers, Chet. (1986). *Teaching Students to think Critically*, San Francisco, Jossey-bass publisher.
- 23- Pinar, w. f .(1996) . *understanding curriculum*, New York ,Peter lang Publishing ,INC.
- 24- Puangtong & Petchtone & Chaijaroen & Sumalee. (2014). The validation of web – based learning environment model to enhance cognitive skills and critical thinking for undergraduate students, *Procedia – social and behavioral sciences*, Ankara, Turkey. pp. 669-673.
- 25- Sacco, J. Steven. (2008). *Crap Detecting: An Approach to Developing Critical reading and Thinking Skills in the foreign Language curriculum*, *foreign Language Annals*, Volume 20 Issue 1.